

# Τα φάρμακα στην Αρχαία Ελλάδα

## Ανάμεσα στο μύθο, τη λαϊκή εμπειρική θεραπευτική και την επιστήμη

Γιώργος Παπαδόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Φαρμακολογίας  
Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών

Οι αρχαίοι Έλληνες, όπως και όλοι οι λαοί, αρχαίοι και νεότεροι, πρωτόγονοι και προηγμένοι, χρησιμοποιούσαν φάρμακα για να θεραπεύουν αρρώστιες ή για να ανακουφίζουν από δυσάρεστες, επώδυνες καταστάσεις. Ο όρος «φάρμακο», όμως, δεν σήμαινε στην αρχαία Ελλάδα μόνο ό,τι εννοούμε συνήθως, αλλά και το δηλητήριο: αυτό που ήπια ο Σωκράτης μετά την καταδίκη του αναφέρεται στους Πλατωνικούς Διαλόγους ως «φάρμακον».<sup>1</sup> Εξάλλου, οι σχέσεις και τα όρια μεταξύ θεραπευτικών φαρμάκων και δηλητηρίων είναι ένα θέμα που παρακολουθεί όλη την ιστορία των φαρμάκων και δεν μπορεί να αναπτυχθεί περισσότερο εδώ.

Στην αρχαία Ελλάδα (όπως και σε αντίστοιχους πολιτισμούς) χρησιμοποιούσαν για θεραπευτικούς σκοπούς κυρίως μέρη φυτών (ρίζες, φύλλα, άνθη, καρποί κ.λπ.), αλλά και ζωικά προϊόντα (μέρη του σώματος ή εκκρίματα ζώων), καθώς και ανόργανες (ορυκτές) ουσίες.<sup>2</sup> Για τη χρήση τους ως φαρμάκων τα μέρη των φυτών (και τα άλλα φυσικά προϊόντα) υποβάλλονταν σε σχετικά απλές επεξεργασίες: πολτοποίηση, ξήρανση, κονιοποίηση, βράσιμο (σε νερό ή κρασί), ανάμιξη με άλλες ουσίες (π.χ. μέλι) κ.ά.

### Από τα βάθη των αιώνων

Αναφορές για χρήση (και για δράσεις) φαρμάκων βρίσκουμε σε πολύ παλαιά κείμενα (και βέβαια όχι μόνο από τον ελληνικό χώρο). Αξιοσημείωτες είναι οι σχετικές αναφορές στα ομηρικά έπη. Στην *Ιλιάδα*, όταν ο Άρης τραυματίζεται από τον Διομήδη, ο Δίας καλεί το γιατρό Παιήονα:

*Τότε ο Παιήονας απιθώνοντας πα στην πληγή βοτάνια  
μαλαχτικά μεμιάς τον έγιανε· θνητός μαθές δεν ήταν.*

*Πώς με την πρώτη το συκόγαλο το άσπρο το γάλα πήζει,  
κι ας είναι αριό, κι ως τ' ανακάτωσες θωρείς το ευτύς πηγμένο·  
όμοια γοργά κι αυτός τον γιάτρεψε τον αντρωμένον Άρη.*<sup>3</sup>

Τα φάρμακα, ωστόσο, στα ομηρικά έπη δεν χρησιμοποιούνται μόνο για ό,τι θα ονομάζαμε καθαρά ιατρικούς σκοπούς. Η Ελένη (Οδ. δ 221) δίνει στους φίλους του Οδυσσέα το νηπενθές για να απαλύνει τη θλίψη τους για τον υποτιθέμενο χαμό του. Ο Ερμής (Οδ. κ 395) δίνει στον Οδυσσέα ένα φυτό, το *μώλυ*, για να αντιμετωπίσει τα μάγια της Κίρκης.

Οι περιγραφές για τη χρήση φαρμάκων στα ομηρικά έπη βρίσκονται μέσα σε μια μυθική αχλύ, και όχι μόνο επειδή έχουν να κάνουν με μάγια και την αντιμετώπισή τους (όπως στην περίπτωση της Κίρκης), ούτε επειδή τα αποτελέσματά τους είναι τόσο εντυπωσιακά (όπως στη θεραπεία του τραύματος του Άρη) που φθάνουν

στην περιοχή του υπερφυσικού. Άλλωστε και τα δύο αυτά μοτίβα απαντούν επανειλημμένα σε σχέση με τα φάρμακα ακόμη και στους νεότερους χρόνους. Επιπλέον, τα αποτελέσματα φαίνεται ότι έχουν σχέση, σε σημαντικό βαθμό, και με τις ιδιότητες των προσώπων που τα χρησιμοποιούν ή τα δίνουν. Ο Άρης φαίνεται να θεραπεύεται με τόσο εντυπωσιακό τρόπο ίσως κυρίως επειδή δεν ήταν θνητός. Το *μώλυ*, πάλι, δεν μπορεί να το ξεριζώσει κανένας θνητός και πρέπει να παρέμβει ο Ερμής.<sup>4</sup>

### «Ριζοτόμοι», «φαρμακοπώλες» και λαϊκή ιατρική

Όπως ισχύει και για όλους τους λαούς σε αντίστοιχες ιστορικές περιόδους (αλλά και για ένα πολύ μεγάλο μέρος της ιστορίας της ανθρωπότητας), στην αρχαία Ελλάδα αυτοί που εκτελούσαν ιατρικές-θεραπευτικές δραστηριότητες ανήκαν σε διαφορετικές κατηγορίες. Καταρχάς υπήρχαν, όπως παντού, οι «λαϊκοί θεραπευτές». Από την άλλη μεριά μπορούμε να διακρίνουμε αυτούς που θα ονομάζαμε «θεσμοθετημένους θεραπευτές». Τέτοιοι είναι στις αρχαίες κοινωνίες αρχικά οι θεραπευτές που ανήκουν στο ιερατείο (όπως στα ελληνικά Ασκληπεία). Επιπλέον, στην αρχαία Ελλάδα εμφανίζονται σε κάποια επο-

χή αυτοί που θα ονομάζαμε «επιστήμονες γιατροί», όπως εκείνοι που ανήκαν στη σχολή της Κω και της Κνίδου. Λαϊκοί θεραπευτές στην αρχαία Ελλάδα ήσαν, μεταξύ άλλων, οι ονομαζόμενοι «ριζοτόμοι» (αυτοί που κόβουν, που μαζεύουν ρίζες και, γενικότερα, φαρμακευτικά φυτά) και «φαρμακοπώλαι» (αυτοί που πουλούν φάρμακα, κυρίως φαρμακευτικά φυτά). Οι άνθρωποι αυτοί, που δεν είχαν ιδιαίτερη ιατρική μόρφωση, προμήθευαν γιατρούς και αρρώστους με φαρμακευτικά φυτά, αλλά παράλληλα έδιναν και ιατρικές συμβουλές και εκτελούσαν, σε μεγάλη έκταση, θεραπείες. Ιδιαίτερα τα λαϊκά στρώματα φαίνεται ότι βασίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, σ' αυτούς για να αντιμετωπίσουν τις αρρώστιες τους. Κάποιοι από αυτούς είχαν κερδίσει την εκτίμηση ακόμη και των «επιστημόνων» γιατρών, οι οποίοι λάβαιναν σοβαρά υπόψη τις γνώσεις τους. Ιδιαίτερη φήμη είχε ο Κρατεύας, «ριζοτόμος» στην αυλή του Μιθριδάτη Δ' (α' μισό του 1ου αιώνα π.Χ.), ο οποίος έγραψε ένα σημαντικό βιβλίο για φαρμακευτικά φυτά, το οποίο επηρέασε τόσο τον Διοσκουρίδη όσο και άλλους μεταγενέστερους (το βιβλίο δεν σώζεται).

### Φάρμακα και Ασκληπιεία

Τα Ασκληπιεία είχαν μεγάλο κύρος στη αρχαία Ελλάδα, και στην Κλασική περίοδο, ακόμη και μετά τη διάδοση της ιπποκρατικής ιατρικής, αλλά και στην Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Οι άρρωστοι που προσέρχο-

νταν σ' αυτά για θεραπεία ακολουθούσαν διαδικασίες που περιλάμβαναν δεήσεις, ακροάσεις μουσικών εκτελέσεων ή θεατρικών παραστάσεων, λουτρά, δίαιτα κ.λπ. Το τελικό στάδιο ήταν η εγκοίμηση, κατά την οποία ο άρρωστος κοιμόταν μέσα σε ειδικό χώρο του Ασκληπιείου και στον ύπνο του εμφανιζόταν ο θεός ή κάποια άλλη μορφή που εκτελούσε τη θεραπεία ή έδινε στον άρρωστο θεραπευτικές οδηγίες. Σ' αυτό το «θεραπευτικό όνειρο» ο θεός έδινε μερικές φορές στον άρρωστο κάποιο φάρμακο, είτε συγκεκριμένο γνωστό φυτό είτε π.χ. να πει ένα ιαματικό ποτό σ' ένα κύπελλο. Άλλοτε πάλι του έδινε εντολή να χρησιμοποιήσει κάποιο φάρμακο όταν ξυπνήσει.<sup>5</sup>

### Τα φάρμακα στη λόγια γραμματεία

Στην Ιπποκρατική Συλλογή δεν σώζεται έργο (ή έστω μέρος του) που να αναφέρεται συστηματικά σε φάρμακα. Σε πολλά, όμως, έργα της Συλλογής περιέχονται διάσπαρτες γνώσεις για τις ιδιότητες και υποδείξεις για τη χρήση των φαρμάκων. Το παλαιότερο σωζόμενο έργο που αναφέρεται συστηματικά σε φάρμακα (φαρμακευτικά φυτά) είναι το *Περί φυτών ιστορία* του Θεόφραστου από την Ερεσό (372-287 π.Χ.), και συγκεκριμένα το 9ο βιβλίο του έργου.<sup>6</sup>

Βασικό, ωστόσο, σημείο αναφοράς στην ιστορία των επιστημονικών γνώσεων για τα φαρμακευτικά φυτά είναι το βιβλίο του Διοσκουρίδη *Περί ύλης ιατρικής*. Γράφτηκε

1. Η μάγισσα Κίρκη ενώ προσπαθεί να πείσει τον Οδυσσέα να πει το μαγικό της ποτό. Παράσταση από καβειρικό αγγείο, 4ος αι. Οξφόρδη, Μουσείο Ashmolean.





2. Απεικονίσεις φαρμακευτικών φυτών: παπαρούνα, τσίλι, χαμομήλι. Από την εγκυκλοπαίδεια του Leonhart Fuchs *De historia stirpium*.

ανάμεσα στο 60 και το 78 μ.Χ. Ο Διοσκουρίδης γεννήθηκε στην Ανάζαρβο της Κιλικίας και ταξίδεψε σε πολλές χώρες –κατά μία, όχι βεβαιωμένη, εκδοχή, ως γιατρός στα ρωμαϊκά στρατεύματα– και είχε την ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά πολλά φαρμακευτικά φυτά και τις χρήσεις τους σε διάφορους λαούς και περιοχές. Η σημασία του έργου του Διοσκουρίδη έγκειται τόσο στον όγκο των γνώσεων που περιέχει όσο και στην επίδραση που άσκησε στους περισσότερους κατοπινούς συγγραφείς μέχρι την Αναγέννηση, αλλά και αργότερα.<sup>7</sup>

Την ίδια εποχή με το έργο του Διοσκουρίδη γράφεται το *Naturalis historia* του Πλίνιου (23-79 μ.Χ.), μια εγκυκλοπαίδεια που φιλοδοξεί να περιέχει όλα όσα ήταν γνωστά σχετικά με τη φύση. Στο έργο αυτό περιλαμβάνονται και πολλά για τη θεραπευτική χρήση φυτών (και άλλων φυσικών προϊόντων).<sup>8</sup>

Η τελική συστηματοποίηση των γνώσεων σχετικά με τα φάρμακα (όπως και όλου του σώματος γνώσεων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής) γίνεται με τον Γαληνό (129-199/200 ή 216/217 μ.Χ.). Ο Γαληνός γεννήθηκε στην Πέργαμο της Μ. Ασίας, σπούδασε ιατρική εν μέρει στην Αλεξάνδρεια (το σημαντικότερο τότε κέντρο ελληνικής ιατρικής, επιστήμης και φιλοσοφίας) και χρημάτισε προσωπικός γιατρός των αυτοκρατόρων Μάρκου Αυρήλιου και Κόμμοδου. Σχετικά με τα φάρμακα, τα έργα του Γαληνού ενσωματώνουν πολλά στοιχεία από τον Διοσκουρίδη και από άλλους συγγραφείς.

## Η προέλευση των γνώσεων για τα φάρμακα

Οι γνώσεις σχετικά με τα φάρμακα που περιέχονται στα αρχαιοελληνικά κείμενα επεκτείνονται σε πολλές λεπτομέρειες: τρόπος συλλογής των φυτών (ακόμα κατάλληλη εποχή, ενδεχομένως και ώρα της ημέρας), τρόπος διατήρησης, τρόποι παρασκευής, δοσολογία, καταστάσεις για τις οποίες είναι κατάλληλο το κάθε φάρμακο κ.λπ. Είναι φανερό (από αναφορές των συγγραφέων και από συγκρίσεις των κειμένων) ότι πολλές από τις πληροφορίες που αναφέρει ένας συγγραφέας προέρχονται από παλαιότερους του. Ο Γαληνός π.χ. έχει πάρει πολλά στοιχεία από τον Διοσκουρίδη και άλλους, ο Διοσκουρίδης από παλαιότερους του και από τη λαϊκή ιατρική διαφόρων περιοχών κ.ο.κ. Το γεγονός, όμως, αυτό δεν μας διαφωτίζει και πολύ, γιατί παραμένει αναπάντητο το πώς είχαν αποκτήσει τις γνώσεις αυτές οι παλαιότεροι.

Μια πρόχειρη απάντηση είναι ότι οι γνώσεις αυτές αποκτήθηκαν αρχικά με τυχαίες παρατηρήσεις ή τυχαίες δοκιμές. Μια τέτοια απάντηση, όμως, δεν είναι καθόλου ικανοποιητική. Είναι εξαιρετικά προβληματικό να δεχθεί κανείς ότι όλο το σώμα των σχετικών γνώσεων αποκτήθηκε με «συσσώρευση» τέτοιων τυχαίων παρατηρήσεων ή δοκιμών. Πολλά από τα φάρμακα αυτά είναι θεραπευτικά μόνο σε συγκεκριμένες δόσεις ή συγκεκριμένες συνθήκες παρασκευής και χορήγησης (συνθήκες που περιγράφονται, πολλές φορές, με μεγάλη ακρίβεια στα αρχαία κείμενα), ενώ σε άλλες συνθήκες μπορεί να είναι

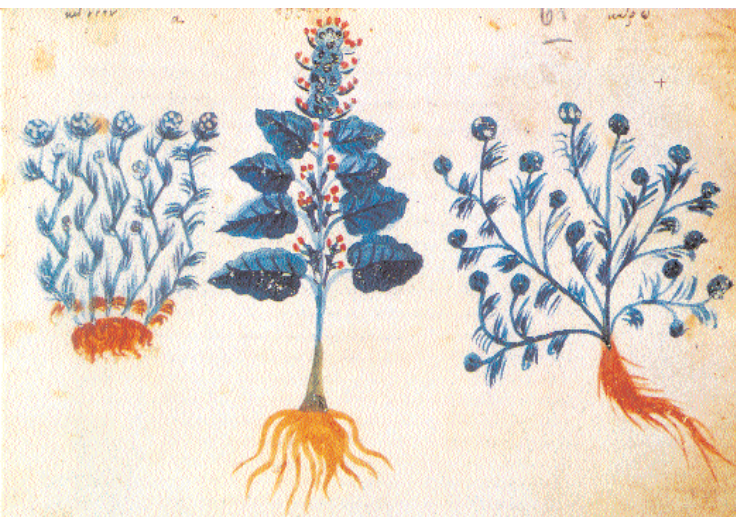
αδρανή ή τοξικά. Άλλοτε πάλι τα φάρμακα αυτά πρέπει να λαμβάνονται για μεγάλο χρονικό διάστημα πριν εμφανισθούν θεραπευτικά αποτελέσματα. Αυτό που μπορεί να προσφέρει μια τυχαία παρατήρηση είναι μάλλον να οδηγήσει σε κάποια τροποποίηση, συμπλήρωση κ.λπ. μιας γνώσης που ήδη υπάρχει. Με άλλα λόγια: για να προχωρήσει κανείς σε γνώσεις σχετικά με τα φάρμακα πρέπει να ξεκινήσει από (και να στηριχθεί σε) ήδη δομημένες γνώσεις.

Μια τέτοια παρατήρηση μας οδηγεί στις πιο πρώιμες (ή πρωτόγονες) φάσεις ενός πολιτισμού, στις οποίες, όπως είναι γνωστό, οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν ήδη ένα μεγάλο φάσμα φαρμάκων. Όπως παρατηρεί ο R. Schmitz:<sup>9</sup> «Στον άνθρωπο των προϊστορικών εποχών ή των πρωτόγονων πολιτισμών εκδηλώνονται κάποια έμφυτα ένστικτα που αναπτύσσονται τόσο περισσότερο, όσο λιγότερο οι δραστηριότητές του κατευθύνονται από συνειδητή, συστηματική σκέψη. Όπως συμβαίνει με το υγιές ζώο, έτσι και ο υγιής άνθρωπος αναζητούσε τη φυτική, ζωική ή ορυκτή τροφή του και έβρισκε ασυνείδητα αυτό το οποίο χρειαζόταν το σώμα του, ενώ απέφευγε εκείνο που θα τον έβλαπτε. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση μιας αρρώστιας, στην οποία ο οργανισμός αναζητά εκείνο που του είναι απαραίτητο για να ανακτήσει την υγεία του».<sup>10</sup>

### Φάρμακα για την αποκατάσταση της «ισορροπίας» των χυμών και των ποιοτήτων

Οι αντιλήψεις της ιπποκρατικής ιατρικής (καθώς και άλλων ιατρικών συστημάτων που αναπτύχθηκαν αργότερα) για τη λειτουργία του ανθρώπινου οργανισμού, την υγεία, την αρρώστια και τη θεραπεία διαφέρουν ριζικά από αυτές που επικρατούν στη σημερινή ιατρική.<sup>11</sup> Βασι-

3. Φυτά με θεραπευτικές ιδιότητες: κώνειον, κέστρον και κάρω. Κώδ. Ω75, φ. 61α (Περί Ύλης Ιατρικής Διοσκουρίδη), τέλη 11ου-αρχές 12 αι. Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας.



κό ρόλο στην ιπποκρατική ιατρική παίζουν τα τέσσερα στοιχεία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (γη, νερό, αέρας, φωτιά), οι τέσσερις βασικές «ποιότητες» (θερμό, ψυχρό, υγρό, ξηρό) και οι τέσσερις χυμοί (αίμα, φλέγμα, κίτρινη χολή, μαύρη χολή). Στην ιπποκρατική ιατρική (κάπως σχηματικά) υγεία σημαίνει «ισορροπία» («ισονομία») των χυμών ή άλλων «συστατικών» του ανθρώπου, ενώ η αρρώστια προκαλείται από υπερβολική «κυριαρχία» («μοναρχία») ενός χυμού ή «συστατικού».<sup>12</sup> Παρόλο που οι αρχές της φαρμακευτικής θεραπευτικής δεν διατυπώνονται με σαφήνεια σε κανένα έργο της Ιπποκρατικής Συλλογής (και μολονότι υπάρχουν αρκετές διαφορές ανάμεσα στα έργα αυτά) μπορούμε να πούμε (πάλι αρκετά σχηματικά) ότι ο ρόλος των φαρμάκων είναι, σε μεγάλο βαθμό, να επαναφέρουν την «ισορροπία» των χυμών – κι αυτό γίνεται συνήθως με αρκετά βίαιο τρόπο, προκαλώντας εμετούς ή κενώσεις (διάρροιες). Δηλαδή μεγάλο μέρος από τα φάρμακα που αναφέρονται στην Ιπποκρατική Συλλογή είναι εμετικά ή καθαρτικά.<sup>13</sup> Η επικινδυνότητα κάποιων από τα φάρμακα αυτά ήταν βέβαια γνωστή στους Ιπποκρατικούς: «Σπασμὸς ἐξ ἐλλεθόρου, θανάσιμον».<sup>14</sup> Η ηπιότερη πλευρά της ιπποκρατικής θεραπευτικής αντιστοιχούσε στη δίαιτα (βλ. πιο κάτω).

Στα έργα του Γαληνού ακολουθούνται γενικά οι ίδιες θεραπευτικές αρχές – εδώ διατυπωμένες με σαφήνεια και συγκροτημένες πάνω σε θεωρητικές βάσεις. Επιπλέον, ο Γαληνός αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στις «ποιότητες» που αναφέραμε παραπάνω. Μια αρρώστια π.χ. μπορεί να είναι «ψυχρή» και «υγρή». Τότε πρέπει να δοθεί ένα φάρμακο «θερμό» και «ξηρό» (αρχή της «θεραπείας διά των αντιθέτων») – και μάλιστα, όσο περισσότερο «ψυχρή» είναι, για παράδειγμα, η αρρώστια, τόσο περισσότερο «θερμό» πρέπει να είναι το φάρμακο.<sup>15</sup> Ο γιατρός πρέπει επομένως να μπορεί να αναγνωρίζει τις «ποιότητες» της αρρώστιας και να γνωρίζει εκείνες του κάθε φαρμάκου.<sup>16</sup>

### Οι «δυνάμεις» των φαρμάκων

Βασικό στοιχείο στην περιγραφή των ιδιοτήτων των φαρμάκων από τον Διοσκουρίδη είναι η έννοια «δύναμις». Ο Διοσκουρίδης αποδίδει σε κάθε φάρμακο κάποιες «δυνάμεις». Ο κρόκος, π.χ., έχει «δύναμιν [...] πεπτικήν, μαλακτικήν, υποστυφουσάν, ουρητικήν».<sup>17</sup> Ο άγνος ή λύγος (λυγαριά) έχει «δύναμιν [...] θερμαντικήν, μαλακτικήν, ο δε καρπός αυτής πινόμενος βοηθεί θηριοδήκτους».<sup>18</sup> Στο ίδιο έργο αναφέρονται πολλές άλλες δυνάμεις φαρμάκων, είτε με το όνομά τους (δύναμις θερμαντική, ψυκτική, ξηραντική, λεππυντική, μαλακτική, στυπτική, πυρωτική, υπνοποιός, δακρυοποιός, σαρκωτική, πεπτική, αμβλυντική δριμέων φαρμάκων κ.λπ.), είτε με το αποτέλεσμα που επιφέρουν (καθαίρει πάχη και χολάς, άγει έμμηνα, πλη-



ροί έλκη, ούρα κινεί, βοηθεί σκορπιοπλήκτοις, έλμινθα  
 4. Παρασκευή φαρμάκου. Από χειρόγραφο κώδικα του έργου του φαρμακολόγου και γιατρού Νικάνδρου *Θηριακά και Αλεξιφάρμακα*, 10ος αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

πλατείαν εκβάλλει, λίθους φθείρει, φλεγμονήν πραΰνει, τον στόμαχον αμβλύνει, εμέτους κινεί, φλεγμονάς ιάται, αλωπεκίας θεραπεύει, ψύχει, λύει κεφαλαλγίας κ.λπ.). Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι «δύναμις» είναι η ικανότητα ενός φαρμάκου να προκαλεί κάτι (οτιδήποτε) στον ανθρώπινο οργανισμό. Όπως προκύπτει κι από τα παραδείγματα που δώσαμε, «δύναμις» είναι και το ότι ένα φάρμακο μπορεί να μεταβάλλει κάποιες «ποιότητες», να είναι π.χ. θερμαντικό ή ψυκτικό, ή να προκαλεί εμετό ή κένωση – και μάλιστα να απομακρύνει (με εμετό ή κένωση) ένα συγκεκριμένο χυμό, αποκαθιστώντας έτσι την «ισορροπία». Αλλά η έννοια της «δύναμης» δεν περιλαμβάνει βέβαια μόνο αυτά.

Στην πραγματικότητα, η έννοια αυτή σχετίζεται με όρους, όπως «σθένος», «ισχύς» κ.λπ. και περίπου με ό,τι εννοούμε και σήμερα με τέτοιους όρους: το φάρμακο είναι «δυνατό», «ισχυρό», είναι «δυνατότερο» από την αρρώστια και μπορεί να την καταικήσει.<sup>19</sup> Η «δύναμη» ενός φαρμάκου υπενθυμίζει αυτά που αναφέρονται στις λαϊκές γνώσεις για τα φάρμακα («αυτό το φάρμακο είναι καλό για την τάδε αρρώστια», «εκείνο ανακουφίζει από τον πονοκέφαλο» κ.ο.κ.), ενώ, από την άλλη μεριά, μπορεί να συνδέεται και με «μυθικές» αντιλήψεις για τα φάρμακα (όπως τις συναντάμε, π.χ., στα ομηρικά έπη). Έτσι έχει μια αξιοσημείωτη «οικουμενικότητα» και διαχρονικότητα, κάτι που επιβεβαιώνεται από τη διατήρησή του στην ιστο-

ρία των φαρμάκων. Παρόλο που ο όρος αυτός υπάρχει και πριν από τον Διοσκουρίδη (π.χ. στα ιπποκρατικά κείμενα), με τον Διοσκουρίδη καθιερώνεται οριστικά στη φαρμακευτική βιβλιογραφία, και ακόμη περισσότερο όταν υιοθετείται από τον Γαληνό.<sup>20</sup>

### Φάρμακα, «δίαιτα» και η «θεραπευτική δύναμη της φύσης»

Στην ιπποκρατική ιατρική τα φάρμακα δεν αποτελούν το κύριο θεραπευτικό μέσο. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι αποτελούν λύση έσχατης ανάγκης. Η ιπποκρατική θεραπευτική είναι, κατά κύριο λόγο, *διαιτητική* – διαιτητική με την ευρύτερη έννοια της λέξης: ο όρος «δίαιτα» δεν αναφέρεται εδώ μόνο στο τι τρώει και πίνει κανείς, αλλά σε όλο τον τρόπο ζωής του. Η διατροφή βέβαια του αρρώστου παίζει σημαντικό ρόλο. Στα έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής δίνονται λεπτομερείς οδηγίες για τις τροφές και τα ποτά που πρέπει να καταναλώνει ο άρρωστος (κι αυτά που πρέπει να αποφεύγει), για την ποσότητά τους, τον

τρόπο παρασκευής τους κ.λπ. Μια κατάλληλη τροφή (ή ένα ποτό) μπορεί να ενισχύσει την «κυριαρχία» ενός χυμού ή μιας ποιότητας – ή, αντίθετα, να τη μειώσει ή να την αποτρέψει. Και εδώ ο γιατρός οφείλει να γνωρίζει αυτές τις επιδράσεις των τροφών.<sup>21</sup> Αλλά οι χυμοί και οι ποιότητες επηρεάζονται και από άλλες πλευρές του τρόπου ζωής. Έτσι δίνονται λεπτομερείς οδηγίες για την ποσότητα και το είδος της κίνησης και της άσκησης, για λουτρά και πλύσεις, για τη σεξουαλική δραστηριότητα, για αλλαγή κλίματος και τόπου διαμονής κ.λπ. Ανάλογες οδηγίες δίνονται και στους υγιείς για τη διατήρηση της υγείας τους – εξάλλου η ιπποκρατική ιατρική είναι, σε μεγάλο βαθμό, προληπτική.

Με τα παραπάνω συνδέεται και η ιδέα που ονομάστηκε *θεραπευτική δύναμη της φύσης*. «Φύση» εδώ σημαίνει τη «φύση» κάθε ανθρώπου, την «ουσία», τη «σύστασή» του, τις δυνάμεις που δρουν μέσα του. Σύμφωνα με την ιδέα αυτή το βασικό έργο της θεραπείας επιτελεί η «φύση» του αρρώστου, ενώ αυτά που καθορίζει ή ενεργεί ο γιατρός (τα φάρμακα, η δίαιτα, χειρουργικές επεμβάσεις κ.λπ.) απλά διευκολύνουν ή υποβοηθούν το έργο της «φύσης». Το θέμα αυτό επανέρχεται πολλές φορές στα ιπποκρατικά κείμενα: «Νούσων φύσεις ιητροί. [ F ] εὔπαιδευτος ἢ φύσις ἐκοῦσα οὐ μαδοῦσα τὰ δέοντα ποιεῖ».<sup>22</sup> Με βάση την αντίληψη αυτή, η ιπποκρατική ιατρική χαρακτηρίζεται συχνά από επιφυλακτικότητα και στάση αναμο-

νής, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για χορήγηση φαρμάκων ή για αφαιμάξεις.

Στον Γαληνό ισχύουν γενικά οι ίδιες αρχές: «καὶ γὰρ αἱ φύσεις, ὡς αὐτὸς [Ἱπποκράτης] που γράφει, τῶν νόσων εἰσὶν ἰατροί. εἰ μὲν ἐπὶ σωτηρία τοῦ ζώου πάντα πράττει, εὐλόγον ἔστι καὶ τοῦτο, τὰς νόσους ἐκείνην πρώτην ἰᾶσθαι, ἢ πολλοὺς ἰδρῶτας χεάσασαν, ἢ δι' οὖρων ἢ διὰ γαστρὸς ἢ δι' ἐμέτων κενώσασαν τοὺς λυποῦντας χυμούς».<sup>23</sup> Η θεραπευτική του όμως είναι γενικά περισσότερο επεμβατική: χρησιμοποιεί συχνότερα και με πολύ λιγότερο δισταγμό φάρμακα και αφαιμάξεις.

## Η συνέχεια

Οι αντιλήψεις και οι γνώσεις των αρχαίων Ελλήνων για τα φάρμακα (και γενικότερα για την ιατρική) έμελλε να κυριαρχήσουν για πολλούς αιώνες, όχι μόνο στον ελληνόφωνο κόσμο, αλλά και σε όλη τη Δύση. Τα έργα του Διοσκουρίδη και του Γαληνού μεταφράστηκαν γρήγορα στα λατινικά και ήσαν ανάμεσα στα πρώτα έργα που τυπώθηκαν μετά την εισαγωγή της τυπογραφίας. Η θεραπευτική αυτή, όσο κι αν φαντάζει σήμερα μακρινή και ξένη σε σύγκριση με τις σημερινές ιατρικές αντιλήψεις, στην πραγματικότητα παρέμενε ζωντανή (και, σε μεγάλο βαθμό, κυρίαρχη) ακόμη και τον 17ο και τον 18ο αιώνα.

Τα φάρμακα και οι θεραπείες αυτές παραμερίστηκαν, από τον 19ο αιώνα, με την επικράτηση της σύγχρονης ιατρικής και την ανάπτυξη των νέων χημικών φαρμάκων. Τις τελευταίες όμως δεκαετίες, όπως είναι γνωστό, πολλοί άνθρωποι στις ανεπτυγμένες χώρες προτιμούν πάλι να χρησιμοποιούν, σε πολλές περιπτώσεις, φυσικά προϊόντα, κυρίως φυτικά, επεξεργασμένα με απλούς τρόπους, αντί για τα χημικά φάρμακα του εμπορίου. Με κάποια έννοια, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για αναβίωση των αρχαίων ελληνικών φαρμάκων.<sup>24</sup>

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

<sup>1</sup> «Καὶ ὁ παῖς ἐξελθὼν καὶ συχνὸν χρόνον διατρίψας ἤκεν ἄγων τὸν μέλλοντα δώσειν τὸ φάρμακον, ἐν κύλικι φέροντα τετριμμένον» Πλάτ. Φαίδων 117a, 5-7.

<sup>2</sup> Διάσημο ορυκτό φάρμακο ήταν η *Λημνία γη*, ένα είδος χώματος από τη Λήμνο που ζυμωνόταν με νερό, διαμορφωνόταν σε μικρά τεμάχια τα οποία σφραγίζονταν με τη σφραγίδα της Πολιτείας της Λήμνου και, αφού ξηραίνονταν, εξαγόταν σε πολλά μέρη του τότε γνωστού κόσμου.

<sup>3</sup> *Ιλ.* Ε 900-904 (μτφρ. Ν. Καζαντζάκη / Ι.Θ. Κακριδή).

<sup>4</sup> Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο δεν είναι εύκολο –ούτε έχει πολλή σημασία– να προσπαθήσει κανείς να διευκρινίσει σε ποιο βαθμό τέτοιες περιγραφές αντιστοιχούν σε πραγματικά γεγονότα ή έχουν μάλλον χαρακτήρα συμβολικό.

<sup>5</sup> Δεν θα αποπειραθούμε να εξετάσουμε εδώ εκτενέστερα τι συνέβαινε πραγματικά στα Ασκληπιεία. Οι σχετικές περιγραφές από την αρχαιότητα είναι φανερό ότι είναι φορτισμένες από τις θρησκευτικές αντιλήψεις, ιδιαίτερα μέσα στην ατμόσφαιρα δέους σχετικά με την αρρώστια, το θάνατο και την προσδοκία παρέμβασης του θείου (ή, μερικές φορές,

και από την αντίδραση σε τέτοιες αντιλήψεις). Από την άλλη μεριά, οι σημερινές συζητήσεις γύρω από το θέμα σκιάζονται συνήθως από τις θετικιστικές προκαταλήψεις της πλειονότητας των επιστημόνων, ακόμα και σε τομείς όπως η ιστορία και η αρχαιολογία. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις θεραπείες στα Ασκληπιεία, βλ. Α. Krug, *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα*, μτφρ. Ε.Π. Μανακίδου / Θ. Σκαρτζής, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997, σ. 123-184.

<sup>6</sup> Άλλοι που αναφέρονται ως συγγραφείς σχετικών βιβλίων μετά τον Θεόφραστο (εκτός από τον Κρατεύα) είναι ο Ανδρέας, ο Νίκανδρος, ο Sixtius Niger, ο Διόδοτος, ο Ηρακλείδης κ.ά.

<sup>7</sup> Για το *Περί ύλης ιατρικής* μπορούν να ανιχνευθούν με σχετική βεβαιότητα περίπου 30 εκδόσεις χειρογράφων. Μια εξαιρετική έκδοση με θαυμάσια εικονογράφηση είναι αυτή που βρίσκεται σήμερα στη βιβλιοθήκη της Βιέννης, γνωστή με το όνομα Codex Vindobodensis. Γράφτηκε (και εικονογραφήθηκε) το 512 μ.Χ. και δωρήθηκε στη πατριαρχία Ιουλιανία Ανικία από τους κατοίκους του προαστίου Ονωράτα της Κωνσταντινούπολης.

<sup>8</sup> Ο Πλίνιος ήταν βέβαια Ρωμαίος και το έργο είναι γραμμένο στα λατινικά. Όμως στην περίοδο αυτή δεν είναι εύκολο να γίνει διάκριση ανάμεσα σε ελληνική και ρωμαϊκή ιατρική. Κάτι που διαφοροποιεί το έργο του Πλίνιου από εκείνο του συγχρόνου του Διοσκουρίδη είναι ότι το πρώτο περιέχει πολύ περισσότερα από αυτά που θα λέγαμε ότι ανήκουν στους χώρους της μαγείας και της δεισιδαιμονίας.

<sup>9</sup> Στο βιβλίο του *Geschichte der Pharmazie*, 1, Govi Verlag, Eschborn



5. Ανάγλυφο που απεικονίζει γιατρό, όπως συμπεραίνεται από τις δύο σκύες (ιατρικά κύπελλα) κάτω από το αέτωμα της στήλης. Τέλος δου αι. Βασιλεία, Μουσείο Τέχνης.

1998, που αποτελεί το πλέον σύγχρονο και περιεκτικό σύγγραμμα για την ιστορία των φαρμάκων.

<sup>10</sup> Στο ίδιο, σ. 3

<sup>11</sup> Βλ. Γ. Χριστιανίδης / Δ. Διαλέτης / Γ. Παπαδόπουλος / Κ. Γαβρόγλου, *Οι επιστήμες στην αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στον Νεώτερο Ελληνισμό*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2000, σ. 221-236.

<sup>12</sup> Περισσότερα για τις θεωρητικές βάσεις της αρχαίας ελληνικής ιατρικής βλ. στο ίδιο και V. Nutton, *Ancient Medicine*, Routledge, London / New York 2004.

<sup>13</sup> Παρόμοιο στόχο («απομάκρυνση» και μείωση της «κυριαρχίας» ενός χυμού) εξυπηρετούσαν και οι αφαιμάξεις, ένα επίσης διαδεδομένο θεραπευτικό μέσο.

<sup>14</sup> Ιππ. *Αφορισμοί* V, 1.

<sup>15</sup> Στη γαληνική ιατρική η ποιότητα μιας αρρώστιας (ή ενός φαρμάκου) χαρακτηρίζεται από ένα βαθμό με τιμή από το 1 μέχρι το 4. Ένα φάρμακο π.χ. θερμό στο βαθμό 4 είναι το περισσότερο θερμό που μπορεί να υπάρξει.

<sup>16</sup> Σχετικά με τις ποιότητες των φαρμάκων, μερικές φορές είναι αρκετά εύκολο να τις μαντέψει (ή να τις κατανοήσει ή να τις αποδεχθεί) κανείς: το καυτερό πιπέρι π.χ. είναι θερμό – και μάλιστα στο μέγιστο βαθμό. Σε άλλες όμως περιπτώσεις τα πράγματα δεν είναι τόσο κατανοητά.

<sup>17</sup> Διοσκ. *Περί ύλης ιατρικής* A, 26.

<sup>18</sup> Διοσκ. *Περί ύλης ιατρικής* A, 103.

<sup>19</sup> Επιπλέον αυτός ο όρος αποφεύγει μια προσχώρηση σε κάποια «ιατρική Σχολή» ή σε κάποιο συγκεκριμένο θεωρητικό σύστημα, ενώ μπορεί να ενσωματώσει ιδέες από τέτοιες σχολές ή συστήματα.

<sup>20</sup> Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα από τα σημαντικότερα πανεπιστημιακά συγγράμματα της νεότερης Ελλάδας, η *Φαρμακολογία* του Θεοδ. Αφεντούλη (πρώτη έκδοση 1875) έχει ως υπότιτλο: *Περί φύσεως και δυνάμεως και χρήσεως των φαρμάκων*.

<sup>21</sup> Από τα δημητριακά π.χ., που αποτελούσαν βασικές τροφές για τους αρχαίους Έλληνες, τα ιπποκρατικά κείμενα θεωρούν ότι το σιτάρι είναι «θερμό», ενώ το κριθάρι είναι «ψυχρό». Έτσι, ανάλογα με την περίπτωση, άλλοτε έπρεπε να παίρνει ο άρρωστος σιταρένιο ψωμί (ή χυλό) και άλλοτε κριθαρένιο. Σε μια αδρή προσέγγιση, το καλοκαίρι είναι προτιμότερο το κριθάρι, ενώ το χειμώνα το σιτάρι.

<sup>22</sup> Ιππ. *Επιδημίες* 6.5, 1.

<sup>23</sup> Γαλ. *Εις το Ιπποκράτους, Περί τροφής* III, 14.

<sup>24</sup> Η χρήση αυτών των φυσικών φαρμάκων βασίζεται και σήμερα κυρίως σε γνώσεις και αντιλήψεις που έρχονται από το παρελθόν, εν πολλοίς από την αρχαία Ελλάδα. Ένα σημαντικό εμπόδιο, όμως, για μια πιο συστηματική και επιτυχή (ή αποτελεσματική) χρήση αυτών των φαρμάκων σήμερα είναι το γεγονός ότι οι σημερινοί άνθρωποι (γιατροί, θεραπευτές, ακόμη και αυτοί που λειτουργούν στο πλαίσιο των λεγόμενων «εναλλακτικών θεραπειών») βρίσκονται μακριά από την αρχαία ελληνική θεραπευτική (με τις διάφορες παραλλαγές της) και δεν είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, καθόλου εύκολο να κατανοήσουν σε βάθος τη «λογική» της χρήσης αυτών των φαρμάκων. Αυτό πάλι που προτείνεται συχνά από τη σύγχρονη ακαδημαϊκή ιατρική, να ελέγχεται δηλαδή η θεραπευτική αξία των φαρμάκων αυτών πειραματικά με βάση τις μεθόδους της σύγχρονης ιατρικής, προσκρούει στο γεγονός ότι οι σύγχρονες αυτές μέθοδοι ελέγχου έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο των αντιλήψεων της σύγχρονης ιατρικής – και για τις δικές της ανάγκες. Η χρήση τους για την εκτίμηση παραδοσιακών θεραπειών (γενικότερα: θεραπειών που ανάγονται σ' ένα διαφορετικό «παράδειγμα») είναι προβληματική και αμφίβολης αξίας. Από την άλλη μεριά, δεν είναι επιτρεπτό να θεωρούνται τέτοιες παραδοσιακές θεραπείες, εξαρχής (όπως γίνεται συχνά), αναποτελεσματικές, ανάξιες λόγου ή απορριπτές. Πρέπει, όμως, να συνειδητοποιεί κανείς τις δυσκολίες για μια ικανοποιητική εφαρμογή τους.

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BERENDES JULIUS, *Die Pharmazie bei den alten Kultur Ikern*, Olms, Hildesheim 1965 (ανατύπωση της έκδοσης του 1891).

DEBRU ARMELLE (επιμ.), *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*, Brill, Leiden 1997.

DIERBACH JOHANN HEINRICH, *Die Arzneimittel des Hippokrates*, Olms, Hildesheim 1969.

KRUG ADJE, *Αρχαία ιατρική. Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα*, μτφρ. Ε.Π. Μανακίδου / Θ. Σκαρτζής, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997.

NUTTON VIVIAN, *Ancient Medicine*, Routledge, London / New York 2004.

PLAMB CK GERT, «Dynamis im Corpus Hippocraticum», *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse* 2 (1964), σ. 1-52.

RIDDLE J.M., *Dioscorides on Pharmacy and Medicine*, University of Texas Press, Austin 1985.

SCHELENZ HERMANN, *Geschichte der Pharmazie*, Olms, Hildesheim 1962.

SCHMITZ RUDOLF, *Geschichte der Pharmazie*, 1, Govi Verlag, Eschborn 1998 (Ελληνική και Ελληνορωμαϊκή περίοδος: σ. 93-200).

STANNARD JERRY, «Hippocratic Pharmacology», *Bulletin of the History of Medicine* 35 (1961), σ. 497-518.

STICKER GEORG, «Pharmakologie und Toxikologie bei den Hellenen bis zur Schule des Hippokrates auf Kos», *Sudhoffs Archiv* 31 (1938), σ. 1-39.

WELLMAN MAX, *Pedanii Dioscoridis Anazarbei De materia medica libri quinque*, Weidmann, Berlin 1906-1914 (ανατύπ.: Weidmann, Berlin 1958).

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΔΗΣ Γ. / ΔΙΑΛΕΤΗΣ Δ. / ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ. / ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ Κ., *Οι επιστήμες στην αρχαία Ελλάδα, στο Βυζάντιο και στον Νεώτερο Ελληνισμό*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2000.

### Medicines in Ancient Greece:

#### Between Myth, Empirical Therapy and Science

Yorgos Papadopoulos

The knowledge of the therapeutic potentials of medicinal plants as well as animal and mineral derivatives can be traced in the remote past of ancient Greek civilization. This primarily empirical knowledge prevails in the folk or traditional medicine until the time of Hippocrates, when it obtains theoretical grounds and thus reshaped it is incorporated in “scientific medicine”. In the works of Dioscorides and Galen the knowledge of ancient drugs and therapeutic substances is systematized and thereafter widely spread. According to the scientific views prevailing in their time, medicines act curatively due to the variety of their “powers” that restores the “equilibrium” of the humors and qualities of the body. The therapy with medicines was combined with *diaita*, the regulation of the way of living, which, at least in the Hippocratic medicine, constituted the major means of both disease prevention and healing. These therapeutic views and approaches have greatly influenced Western medicine, even that of modern times.

Y.P.